

Obywatele dyplomaci

Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka w Cieszynie i Bielsku-Białej

Praca pod redakcją
MAŁGORZATY KAUTE i JANUSZA OKRZESIKA

WYŻSZA SZKOŁA BANKOWOŚCI I FINANSÓW W BIELSKU-BIAŁEJ
STOWARZYSZENIE INSTYTUT POŁUDNIOWY

B i e l s k o - B i a ł a 2 0 0 9

Od przestrzeni absurdu do przestrzeni wolności. XX lat Międzynarodowego Festiwalu Teatralnego „Na Granicy”/ „Bez granic”

Od dwudziestu lat bezsprzecznie najważniejszą i najbardziej spektakularną formę transgranicznej aktywności teatralnej na całym, liczącym 785 km, polsko-czeskim pograniczu stanowi „łamiący” wszelkie granice Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Bez granic” / Mezinarodní divadelní festival „Bez hranic” (do maja 2003 roku Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Na Granicy”/ Mezinarodní divadelní festival „Na hranici”). Zainicjowany w maju 1990 roku w Cieszynie i Czeskim Cieszynie przez cieszyńskie środowisko Solidarności Polsko-Czechosłowackiej (nadal, z drobną korektą w nazwie, głównego organizatora przedsięwzięcia¹), kontynuowany corocznie w maju (z wieloma edycjami

¹ Do współorganizatorów Festiwalu niezmiennie przynależą: Cieszyński Ośrodek Kultury – Dom Narodowy (od pierwszej edycji), Městské kulturní středisko / Kulturní a společenské středisko „Střelnice” (od drugiej edycji). W gronie organizatorów znajduje się także Teatr im. A. Mickiewicza. Do instytucji bezpośrednio zaangażowanych w organizację Festiwalu okresowo przynależały: Těšínské divadlo, Teatr Polski z Bielska-Białej, nadto Filia Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie oraz stowarzyszenie Občanské sdružení „Člověk na hranici”. Dyrektorzy wymienionych instytucji: Ladislav Slíva (1991–1996), Roman Rozbroj (1997–1999) – TD, Jerzy Herma (1990–1998) – COK – DN, Gertruda Chowanioková (1991–1999) – MKS / KaSS „Střelnice”, Marek Gaj (1992–1995) – TP oraz rzecznicy SPCz Jerzy Kronhold (1990–1991), J. Mátl (1990) „zawiadywali” teatralnym przedsięwzięciem wspólnie, jako tzw. wieloosobowy Dyrektoriat Festiwalu. W 1996 roku ustalili się obowiązujący przez kilka lat schemat: Dyrektoriat tworzyli pospołu dyrektor TD oraz rzecznik SPCzS. Od października 1996 do maja 2005 roku dyrektorem Festiwalu „Na Granicy” ze strony polskiej był Marian Dembiniok, od roku 2006 Dyrektorem Generalnym Festiwalu jest G. Chowanioková (nadal w 2008 roku dyrektorem Festiwalu był R. Rozbrój). Dodać należy, że w 2001 roku w gronie współorganizatorów Festiwalu znalazł się Węgierski Instytut Kultury.

² W dniu 15 lutego 1990 roku w Domu Narodowym w Cieszynie, w ramach cyklicznej imprezy Forum Myśli Politycznej, odbyło się spotkanie przedstawicieli czeskokocieszyńskiego Forum Obywatelskiego (m.in. Jakub Mátl, Gertruda Chowanioková) oraz reprezentantów Sekcji Polskiej OF (m.in. Jan Rusnok) z mieszkańcami Cieszyna. Podczas dyskusji pojawiły się rzeczowe argumenty, opowiadające się za niezbędnością stworzenia nowego programu współistnienia miast i narodów na polsko-czeskim pograniczu, w tym współpracy kulturalnej. 17 lutego 1990 roku w Ustroniu miało miejsce robocze spotkanie cieszyńskiej opcji Solidarności Polsko-Czechosłowackiej z polskimi parlamentarzystami z regionu Podbeskidzia (senatorem RP Maciejem Krzanowskim, posłem Januszem Okrzesikiem) oraz posłami do Czeskiej Rady Narodowej. Podczas spotkania oświadczono m.in., iż oficjalna wymiana kulturalna „powinna być uzupełniona działaniami środowisk niezależnych, działaniami wolnymi od ideologicznych nacisków, prezentującymi dokonania różnorodnych kręgów artystycznych” (zob. K. Kaszper, „Głos Ziemi Cieszyńskiej” 1994, nr 29), nadto – zrodził się projekt dorocznego interdyscyplinarnego Festiwalu Wzajemności, obejmującego cały Śląsk Cieszyński w jego histo-

październikowymi) stanowi oczywistą konsekwencję podejmowanych u zarania dziewiątej dekady XX wieku wspólnych polsko-czeskich solidarnościowych formalnych spotkań i rozmów², poczyniła polityczno-społeczno-kulturalnych³ oraz poprzedzających je manifestacji politycznych⁴ i protestów ekologicznych⁵. Na egzystencji Festiwalu zaważyły, w sensie pozytywnym, polsko-czeskie traktaty i umowy bilateralne podpisywane w latach 1990 – 2003 na szczeblach rządowym, regionalnym i lokalnym, zawierające deklaracje wspierania inicjatyw i działań podejmowanych przez organizacje, stowarzyszenia, osoby indywidualne na rzecz wzajemnego poznania, zbliżenia i bezpośredniej współpracy z organizacjami, stowarzyszeniami i osobami indywidualnymi sąsiadującego państwa. Należy tutaj przywołać: Umowę o współpracy kulturalnej i naukowej z 16 września 1991 roku, Układ o dobrym sąsiedztwie, solidarności i przyjacielskiej współpracy z 6 października 1991 roku, Umowę o bezwizowym ruchu między CSRF a RP z 2 maja 1991 roku⁶ i Konwencję o małym ruchu granicznym z 17 stycznia roku 1995⁷, Porozumienie o współpracy transgranicznej z 18 września 1994 roku, Umowę o współpracy między miastami Cieszyn i Český Těšín z 14 czerwca 1996 roku⁸, Umowę o współpracy regionalnej „Euroregion

rycznych granicach. W programie Festiwalu miał się m.in. znaleźć przegląd sztuk Václava Havla. Strony rozmów: cieszyńska – Občanské fórum i ustroniańska – Solidarność Polsko-Czechosłowacka spotkały się też w marcu w Cieszyńskim Ośrodku Kultury – Domu Narodowym, gdzie ich przedstawiciele: Jakub Mátl (OF) i Jerzy Kronhold (SPCz), przy współudziale Jerzego Hermy (COK – DN) przyjęli zamysł wspólnego urządzenia w miastach granicznych / mieście podzielonym Polsko-Czesko-Słowackiego festiwalu teatralnego.

- ³ W dniach od 12 do 16 września 1990 roku odbywał się w obu Cieszynach transgraniczny Festiwal Solidarności Polsko-Czechosłowackiej/ Festival Polsko-československé solidarity. W programie Festiwalu, mającego służyć rozpoznaniu sąsiadujących kultur i zweryfikowaniu negatywnych stereotypów narodowych, uwzględniono wysunięte podczas lutowych spotkań propozycje (w tym teatralne). W trakcie Festiwalu odbyła się także, skierowana przeciwko ostatniej „żelaznej kurtynie w Europie”, manifestacja protestacyjna na szczycie Czantorii. Uczestniczyli w niej mieszkańcy pogranicza, członkowie SPCz, polscy parlamentarzyści, niedawni czescy oraz słowaccy opozycjoniści, reprezentanci Ambasady RP w Pradze.
- ⁴ 21 sierpnia 1989 roku – w rocznicę inwazji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji – odbyła się w Cieszynie tzw. „manifestacja ekspiacyjna” (wtedy po raz pierwszy mieszkańcy nadolziańskiego grodu wraz z członkami Klubu Parlamentarnego (m.in. Jackiem Kuroniem, Józefą Hennelową) uczcili pamięć Czechów i Słowaków, którzy zginęli przed 21 laty i przeprosili za sierpniową inwazję).
- ⁵ Protesty te, skierowane przeciwko budowie kombinatu koksowniczego w Stonawie na Zaolziu, organizowane były w Cieszynie i Ustroniu od maja do października 1989 roku; w kwietniu 1990 roku manifestacje przebiegały już w obu częściach – polskiej i czeskiej – Śląska Cieszyńskiego.
- ⁶ Umowa ta, urzeczywistniona 28 maja, znosiła wymagany od 4 grudnia 1981 roku obowiązek posiadania zaproszeń przez obywateli polskich, chcących udać się za graniczną Olzę.
- ⁷ Zgodnie z postanowieniami konwencji z dniem 19 lutego 1995 roku wprowadzono znaczne ułatwienia w przekraczaniu granicy przez osoby zameldowane w pasach małego ruchu granicznego – odbywało się ono za okazaniem dowodu osobistego.
- ⁸ W umowie podkreślono celowość „rozwijania współpracy między miastami oraz pogłębiania przyjacielskich stosunków między mieszkańcami Cieszyna i Czeskiego Cieszyna”. Obie umawiające się strony zobowiązały się do współpracy przy organizowaniu wspólnych przedsięwzięć kulturalnych, wśród których przywołano Festiwal Teatralny „Na Granicy”.

Śląsk Cieszyński – Těšínské Slezsko z 22 kwietnia 1998 roku⁹ i – jako ostatnią z podpisanych – Umowę o współpracy w dziedzinie kultury, szkolnictwa i nauki z dnia 30 września 2003 roku. Istotne dla funkcjonowania Festiwalu są także powstałe u zarania XXI wieku dokumenty planistyczne zwane strategiami, w tym: ponadnarodowa „Strategia Rozwoju Pogranicza Polsko-Czeskiego”¹⁰, powstała w 2000 roku w ramach struktur Polsko-Czeskiej Komisji Międzyrządowej ds. Współpracy Transgranicznej, i – skorelowana z nią – lokalna „Strategia Rozwoju Śląska Cieszyńskiego 2001 – 2016”¹¹.

Wymierne korzyści dla jakości festiwalowego życia przyniosło wejście Polski, Czech, Słowacji i Węgier z dniem 1 maja 2004 w struktury Unii Europejskiej, 21 grudnia 2007 roku zaś – w Strefę Schengen. Zniesiono tym samym ostatecznie wszelkie utrudnienia formalne na przejściach granicznych i umożliwiono swobodne przemieszczanie się potencjalnych uczestników Festiwalu w ramach tzw. turystyki kulturalnej. Nadto z momentem przystąpienia Polski i Czech do Unii Europejskiej zaczął funkcjonować Program Inicjatywy Wspólnotowej INTERREG III A, Czechy – Polska¹², w którego założenia wpisuje się Festiwal, co skutkuje uzyskaniem odpowiednich funduszy¹³.

⁹ Wśród celów strategicznych umowy euroregionalnej znalazł się punkt o „wpięciu wymiany kulturalnej” pomiędzy przygranicznymi częściami istniejących podówczas województw: bielskiego i katowickiego oraz dawnych powiatów czeskich: karwińskiego i frydecko – misteckiego.

¹⁰ Jednym ze strategicznych priorytetów jest „wzajemne poznanie społeczności obu stron pogranicza”, stąd – pojawia się istotny dla funkcjonowania Festiwalu – zapis dotyczący „wzmocnienia istniejących (...) przedsięwzięć kulturalnych”. Zob. *Strategia Rozwoju Pogranicza Polsko-Czeskiego*, Wrocław 2000, s. 65.

¹¹ Domeny *Strategii...* stanowią m.in. kultura i współpraca transgraniczna, każda z własnymi „celami strategicznymi” (jednym z nich jest „wykorzystanie przygranicznego położenia powiatu dla stworzenia systemu polsko-czeskiej i polsko-słowackiej wymiany kulturalnej”) i przyporządkowanymi im „projektami animacyjnymi” (wśród nich m.in. „tworzenie i promocja transgranicznej oferty kulturalnej”, „organizacja przeglądów i festiwali promujących kulturę czeska i polską”).

¹² Na temat Programu zob. R. Prietzel, *Program INTERREG i jego następca: europejska współpraca terytorialna [w:] Szlak do wolności – XXV lat Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej*, red. M. Zalewski, Wrocław 2007, s. 152 – 157.

¹³ W latach 1990 – 1999 finansowego wsparcia udzielały Festiwalowi: Urząd Wojewódzki w Bielsku-Białej, Okręśni úřad v Karvině (Urząd Powiatowy w Karwinie), Urząd Miejski w Cieszynie, Městský úřad v Českém Těšíně. Także – okresowo – Fundacja Kultury, Fundacja im. Stefana Batorego, Instytut Polski w Pradze, Divadelní obec České republiky (Stowarzyszenie „Gmina Teatralna” w Republice Czeskiej), Združenie divadelníkov na Slovensku (Stowarzyszenie Artystów Teatru w Słowacji), Občanské sdružení „Člověk na hranici”. Po reformie administracyjnej w Polsce i Czechach w Festiwal włączyły się również finansowo Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego i Starostwo Powiatowe oraz Moravskoslezský kraj. Przedsięwzięcie wspierają finansowo ministerstwa: Ministerstwo Kultury České republiky i – jako fundator nagrody „Złamany Szlaban – Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (wcześniej jako Ministerstwo Kultury). Festiwal pozyskuje środki z Funduszu Wyszehradzkiego (instytucja ta była głównym partnerem Festiwalu w 2001 roku). Zaplecze finansowe Festiwalu stanowią nadto fundusze Unii Europejskiej ze środków, pozostających w dyspozycji Euroregionu Śląsk Cieszyński– Těšínské Slezsko w ramach Programu Współpracy przygranicznej Phare Polska – Czechy. W roku 2008 Festiwal zyskał także finansowe wsparcie Instytutu Polskiego w Pradze, Czeskiego Centrum w Warszawie, Instytutu Teatralnego im. Zbigniewa Raszewskiego. W ciągu dziewiętnastu lat w gronie darczyńców znalazły się miejscowe przedsiębiorstwa, zakłady, fabryki, banki (ich krąg się zmienia

Pozateatralne konteksty, przekładające się na wyżej wymienione dokumenty, wskazują nie tylko na polityczne uwarunkowania Festiwalu Teatralnego, lecz przede wszystkim uzmysławiają, że jego fenomen polega na antycypowaniu przemian polityczno – społeczno – kulturowych. Zestawienie dat uświadamia, że Festiwal rodzący się na bazie Jesieni Ludów 1989 roku wyprzedził wszelkie oficjalne Polsko-Czesko-Słowackie międzyrządowe, regionalne i lokalne deklaracje woli współpracy kulturalnej i naukowej. Nadanie w maju 1990 roku biletom na poszczególne spektakle rangi wymaganych przy przekraczaniu granicy zaproszeń antycypowało decyzje międzyrządowe z 2 maja 1991 roku. Pozyskanie zaś w latach 1998 – 1999 honorowego patronatu sekretarza generalnego Rady Europy Daniela Tarschysa, nadto – w roku 1998 – ambasadorów Unii Europejskiej w Pradze (Joannes ter Haar) i w Warszawie (Rolfa Timansa) dowodzi, iż już u schyłku dziewiątej dekady Festiwal wszedł w proces integracji z Unią Europejską. Także plany związane z utworzeniem Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego (mającego od 2001 roku istotnie finansowo wesprzeć Festiwal), przedstawiono publicznie po raz pierwszy 8 października 1999 roku podczas jubileuszowej – dziesiątej – edycji Festiwalu. Dokonali tego na konferencji prasowej, zorganizowanej w Teatrze A. Mickiewicza, trzej ministrowie kultury: Andrzej Zakrzewski (RP), Pavel Dostál (RC), Milan Kňažko (RS). Wtedy także Festiwal „Na Granicy” uznany został przez polskiego ministra za „naszą [Polsko-Czesko-Słowacką – M. P.] przepustkę do wspólnej Europy wolnych narodów”¹⁴. Do grona trzech ministrów dołączył w Czeskim Cieszynie czwarty – minister kultury Węgier (Miniszter Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Magyar Koztársaság) József Hámori. Tym samym jubileuszowy X Festiwal stał się „nieformalnie wiodącą imprezą państw Grupy Wyszehradzkiej”. Takim postrzegali go dziennikarze¹⁵. (W programie X Festiwalu znalazł się po raz pierwszy teatr węgierski, był nim budapeszteński Środkowoeuropejski Teatr Tańca; odtąd spektakl węgierski uobecniany jest niemalże podczas każdej festiwalowej edycji).

Co jednak najistotniejsze – swój prymarny cel – zniesienie granic i stworzenie przestrzeni wspólnego Polsko-Czesko-Słowackiego wolnego bytowania osiągnął Festiwal znacznie wcześniej, aniżeli dokonali tego europejscy politycy. Już bowiem 27 maja 2000 roku za sprawą Festiwalu doszło do jawnego zanegowania granicy. Poprzedzony prezentacją dwóch spektakli: polsko- i czeskojęzycznego dwugłos międzynarodowego jury, obwieszcza-

w zależności od sytuacji ekonomicznej). Od 1995 roku można już mówić o głównym sponsorze festiwalu: polskim i czeskim. W latach 1995–97 był nim oraz od roku 2007 jest Browar Żywiec SA, w latach 1998–99, 2002, 2005 – 2006 Bracki Browar Zamkowy w Cieszynie (strona polska), Třinecké železářny, a.s. Třinec (Huta Trzyniecka), Equus (strona czeska); długoletnim głównym sponsorem Festiwalu był również Český Telecom A.S. Pozyskanie stałych sponsorów, deklarujących określoną kwotę, zapewnia Festiwalowi względną stabilizację finansową.

¹⁴ Cytaty za: S. Bubin, *Festiwal Wyszehradzki*, „Dziennik Zachodni” 1999, nr 242.

¹⁵ Zob. S. Bubin, *op. cit.*

cego werdykt¹⁶, wybrzmiał wprost na przejściu granicznym – na Moście Przyjaźni, w otoczeniu mieszkańców obu Cieszynów. Tam też wręczona została główna nagroda Festiwalu „Złamany Szlaban / Zlomená závora”. Już wówczas określenie „na granicy” znaczyło tyleż co „bez granic”, a „łamanie” granicznego szlabanu nie miało tylko charakteru metaforycznego. Nazwa, jaką bowiem u swego zarania Festiwal przyjął: „Na Granicy”, obejmowała „istniejący fizycznie i politycznie podział miasta, Europy i świata”, „wskazywała dosłownie na miejsce tego nurtu sztuki teatru, który chce rozpoznać źródła bezsensownego absurdu i tego, co małe w życiu człowieka”¹⁷, a co rodzi negatywne narodowe stereotypy. Ukierunkowywała ku pokonywaniu – za sprawą teatralnego universum – granic państwowych, językowych, estetycznych, „granic pasywnie przyjmowanych metod artystycznych”, „granic ogólnej akceptacji”, „granic niezadawalającego poznania”, „granic historyzująco-etnograficznego zapatrzenia w siebie... a zarazem granic jedyne go narodokulturalnego kręgu, mającego aspiracje samowystarczalności, bez rozpoznania i bez starań przenikania do sąsiednich kultur, geograficznie, losowo i językowo sobie bliskich”¹⁸. Stąd odwołanie się twórców I Festiwalu – ludzi polityki, przedstawicieli regionalnego i lokalnego życia społeczno – kulturalnego – do dramaturgii Václava Havla i wokół tej dramaturgii – dającej najpełniejszy wyraz absurdom „bytowania na granicy” (jakkolwiek będziemy ją pojmować) – zbudowanie całego programu Festiwalu. Havel (od 29 grudnia 1990 roku prezydent Czechosłowacji) osobiście patronował Festiwalowi poświęconemu swoim sztukom, przygotowanym na scenach polskich, czeskich i słowackich, prezentowanym w obu Cieszynach. Skierował on 24 maja do organizatorów (Solidarności Polsko-Czechosłowackiej, Forum Obywatelskiego, Cieszyńskiego Ośrodka Kultury – Domu Narodowego) list, w którym napisał m.in.: „Idea festiwalu – wzmocnienie wzajemnych więzów kulturalnej i moralnej solidarności – jest bardzo sympatyczna i bardzo potrzebna. (...) Wierzę, że w następnych latach festiwal będzie się rozwijał, wzmacniając i wzbogacając kulturalne kontakty obu państw”¹⁹.

W ciągu niemalże dwudziestu lat zmieniało się otoczenie polityczno – społeczne (także kulturowe) Festiwalu, jednakże w sensie założeń programowych utrzymuje on swój niezmienny charakter z prymarnym celem „wzajemnego poznania się” Polaków, Czechów,

¹⁶ Festiwal ma formułę konkursową od 1993 roku.

¹⁷ J. Mátl, J. Kronhold, *Słowo wstępne* [w:] *Festiwal Teatralny „Na Granicy” / Divadelní festival „Na hranici”*, Cieszyn – Český Těšín 25-26 V 1990, red. J. Legoń, J. Mátl.

¹⁸ J. Urbanec, *Pokonywanie granic*, „Śląsk” 1997, nr 11, s. 48.

¹⁹ „Myślenka festiwalu – posilování pocitu vzájemné kulturní a mravní solidarity – je sympatická a velice potřebná. (...) Doufám zároveň, že festival se bude v příštích letech rozvíjet, posilovat a obohacovat kulturní kontakty obou států”; list V. Havla w posiadaniu Oddziału Regionalnego Stowarzyszenia Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka.

Słowaków, także Węgrów, poprzez prezentację najciekawszych i najbardziej reprezentatywnych dzieł teatralnych czterech narodów, poznania które „doprowadzi do uświadomienia sobie, że różnorodność to niezwykle cenna cecha życia społecznego”²⁰. Festiwal pozostaje także wierny wypracowanym na początku lat 90. trzem podstawowym kryteriom doboru spektakli: artystycznemu, reprezentatywności i „graniczności”. Kierowanie się tym ostatnim zaowocowało znaczącą obecnością na Festiwalu grup alternatywnych – zwracających się bądź w stronę publicystyki politycznej, społecznej, bądź antropologii, a nade wszystko przekraczających granice konwencjonalnego myślenia o teatrze i jego roli w społeczeństwie. Kryterium „graniczności” zadecydowało o pojawieniu się na festiwalowym afiszu zespołów działających na stykach lub obrzeżach kultur, teatrów enklaw kulturowych, scen działających na emigracji, czy grup międzynarodowych. Specyfika polsko-czeskiego pogranicza w rejonie Śląska Cieszyńskiego uwiarygodniła obecność w miastach granicznych – mieście podzielonym zespołów znanych ze wspólnych słowacko-polskich przedsięwzięć teatralnych oraz teatrów takie przedsięwzięcia – także polsko-czeskie – okazjonalnie podejmujących (zarówno w dziedzinie teatru profesjonalnego, jak i amatorskiego). Zespoły polskie, dobrane według kryterium „graniczności”, nierzadko prezentowały spektakle czerpiące inspiracje z wielonarodowościowego i kulturowego bogactwa pogranicza zarówno południowego, jak i północno-wschodniego i zachodniego, zatem wyraziście korespondujące z pogranicznym miejscem odbywania się Festiwalu. Bez względu na zastosowane kryterium doboru organizatorzy – zarówno ze strony polskiej, jak i czeskiej – starali się (i czynią tak nadal) zapraszać „spektakle (...) ambitne i zasadnicze, biorące się za bary ze światem, a pewnie i pragnące go w miarę możliwości ulepszać”²¹. Spektakle trudne, często zgrzebne, często pozbawione gwiazd. „Spektakle będące przyczynkami wiedzy o nas samych, o naszej rzeczywistości”²², rzeczywistości wspólnej, nie podzielonej linią demarkacyjną.

W latach 1990 – 2008 pokazano w obu Cieszynach (także w Ostrawie i Bielsku-Białej) 244 spektakle (w tym w pierwszej dekadzie – 144) w 256 wystawieniach (152 prezentacje w latach 1990 – 1999), przygotowane przez 124 teatry polskie, czeskie, słowackie, węgierskie (87 teatrów w pierwszym dziesięcioleciu), 3 spoza terytorium Polski, Czech, Słowacji i Węgier oraz przez 5 szkół teatralnych (m.in. PWST Kraków, PWST Wrocław). Ogółem przed festiwalową publicznością wystąpiło 58 bardziej lub mniej znanych teatrów polskich (gros, bo aż 42 w pierwszym dziesięcioleciu), 38 scen czeskich (27 w latach 1990 – 1999), 19 słowackich (14 w latach dziewięćdziesiątych) i 7 węgierskich (za wyjątkiem jednej wszystkie po 2000 roku). Zauważalne dysproporcje pomiędzy liczbą teatrów a liczbą

²⁰ J. Mátl, J. Kronhold, *op. cit.*

²¹ J. Sieradzki, *Granica śmiechu i powagi na Olzie*, „Dialog” 2000, nr 1, s. 176.

²² J. Kronhold, *Wiadomości na kolanie / Zprawę na koleně*, „Biuletyn II Festiwalu Teatralnego „Na Granicy” / „Bulletin II. Divadelního festivalu „Na hranici” 1991, nr / č 1.

spektakli, także pomiędzy pierwszym, a drugim dziesięcioleciem, spowodowane są wielokrotnymi festiwalowymi powrotami tych samych zespołów. Nadto niektóre teatry podczas jednej wizyty prezentowały po dwa różne spektakle bądź grały ten sam tytuł po obu stronach granicy. Kilkakrotnie festiwalowej publiczności przedstawiały się, korzystając z przywileju gospodarzy, miejscowe sceny zawodowe – Těšínské divadlo, Teatr Polski w Bielsku-Białej, PTL „Banialuka” i zespoły amatorskie – Cieszyńskie Studio Teatralne, zaolziański Teatr im. mjr. Szmauz, bielskie Centrum Sztuki „Kontrast”.

Z teatrów polskich na Festiwal zaproszono: z Warszawy – Powszechny, Studio, Ochoty, Rozmaitości, Zespół Janusza Wiśniewskiego, Lothe Lachmann Videoteatr Poza, Studio Teatralne „Koło”, Akademię Ruchu, Teatr Ruchu Akt, Unię Teatr Niemożliwy, z Krakowa – Stary, STU, KTO, Teatr 38, Teatr Tradycyjny, Stowarzyszenie Teatr Mumerus, Grupę Rafała Kmity; z Wrocławia – Współczesny i Polski, z Poznania – Nowy, Ósmego Dnia, Biuro Podróży, Strefę Ciszy, z Gdańska – Wybrzeże, Ekspresji, z Sopotu – Teatr Atelier, Snów; z Lublina – Scenę Plastyczną KUL, Provisorium, Kompanię Teatr, Teatr Scena Ruchu, ze Szczecina – Kanę, Współczesny, z Łodzi – Teatr im. S. Jaracza, Teatr 77. Ponadto na festiwalowym afiszu pojawiły się: Białostocki Teatr Lalek, Towarzystwo Wierszalin, Teatr „Okno” z Supraśla, Teatr 3/4 z Zusna, Teatr Wiejski Węgały, Teatr im. St. I. Witkiewicza w Zakopanem, Teatr Stacja Szamocin, Stowarzyszenie Teatralne Puławy, Teatr Dramatyczny im. J. Szaniawskiego w Płocku, Teatr im. J. Szaniawskiego w Wałbrzychu, Teatr Polski z Bydgoszczy, Teatr im. H. Modrzejewskiej z Legnicy, jednoosobowy Teatr Ireneusza Krosnego. Nie zabrakło również reprezentantów Górnego Śląska: Teatru Rozrywki z Chorzowa, Teatru im. S. Wyspiańskiego, Teatru Korez i Teatru Cogitatur z Katowic.

Teatr czeski reprezentowany był na Festiwalu przez takie sceny praskie, jak: Deja Donne, Divadlo na zábradlí (Teatr Na poręczy), Národní divadlo, Divadlo Kolowrat, Realistické divadlo (Teatr Realistyczny), Divadlo Labyrint, Divadlo v Dlouhé (Teatr przy ulicy Długiej), Divadlo pod Palmovkou (Teatr pod Palmiarnią), Divadlo S. K. Neumanna, Divadlo Continuo, Teatr novo.G.O. fronta, Studio Gag Borise Hýbnera, Divadlo Alfred ve dvoře (Alfred na dziedzińcu), Divadlo Ypsilon, Divadelní spolek Kašpar (Spółka Teatralna „Kašpar”), Dejvické divadlo (Teatr Dzielnicy Praga-Dejvice), Divadelní sdružení CD 94 (Towarzystwo Teatralne CD 94), Švandovo divadlo na Smíchově (Teatr Švandy na Smichowie), Buchty a loutky. Do scen pozapraskich, zaproszonych na Festiwal przynależą: Divadlo Husa na provázku (Teatr Gęś na sznurku), Městské divadlo (Teatr Miejski), HaDivadlo, Divadlo v 7 půl Kabinet múz, Divadelní Soubor Jana Honsy Karolinka i Moravská umělecká agentura (Morawska Agencja Artystyczna) z Brna, Činoherní studio z Ústí nad Labem (Studio Dramatyczne z Ústí nad Łabą), Státní divadlo (Teatr Państwowy), Národní divadlo moravskoslezské (Morawsko-Śląski Teatr Narodowy), Divadlo Petra Bezruče, Komorní scéna Aréna (Scena Kameralna „Aréna”) i Divadlo loutek (Teatr Lalek) z Ostrawy, Klicperovo divadlo (Teatr im. V. Klicpery) i Divadlo

Drak (Teatr Smok) z Hradce Králové, Divadlo „Kvelb” (Teatr „Kramik”) z Czeskich Budziejowic. Za reprezentatywne dla teatru słowackiego uznali organizatorzy sceny bratysławskie: Slovenské národné divadlo (Słowacki Teatr Narodowy), Divadlo Astorka-Korzo '90, Štúdio „S”, Divadlo „Stoka” (Teatr Ściek), „Medzičas” (Międzyczas), Divadelné združenie GunaGU (Stowarzyszenie Teatralne GunaGU), Združenie pre súčasnú operu (Stowarzyszenie Opery Współczesnej) oraz: martińskie Divadlo Slovenského národného povstania (Teatr Słowackiego Powstania Narodowego), Trnavské divadlo (Teatr Trnawski), Radošinské naivné divadlo (Radoszyński Teatr Naiwny), Tradičné bábkové divadlo Antona Anderle (Tradycyjny teatr lalkowy Antona Anderle) i Bábkové divadlo na rázcestí (Teatr lalkowy „Na rozdrożu”) z Bańskiej Bystrzycy, Teatro Tatro z Nitry, studijną Scène Jorik pri Bábkovém divadle (Scenę Jorik przy Teatrze Lalkowym) w Koszycach, rusińskie Divadlo Alexandra Duchnoviča i Divadlo Jonáša Zaborského z Preszowa, teatr amatorski Divadelni súbor Jána Palárika (Zespół Teatralny im. Jána Palárika) z Čadcy. Z zespołów węgierskich na Festiwalu gościli: Maskaráas, Central Europe Dance Theater, Finita la Comedia, Holyagcirkusz Társulat (wszystkie z Budapesztu). Do teatrów działających poza terytorium Polski, Czech, Słowacji i Węgier, a na Festiwalu obecnych należą: Theater Brett – czeski teatr emigracyjny powstały w drugiej połowie lat 70. w Wiedniu, Transformtheater Henryka Baranowskiego – zespół ukonstytuowany w Berlinie w 1981 roku, Théâtre de l’Avenir b-moll (Przyszłość pod znakiem b-moll) z Paryża – Tours (twórca teatru – Włodzimierz Szturc).

Z powyższego zestawienia, obejmującego wyłącznie teatry ubiegające się o główną nagrodę Festiwalu „Złamany Szlaban”²³, wynika, że renomowane (nierzadko „eksportowe”)

²³ Ogółem w latach 1990 – 1999 wręczono siedemnaście „Złamanych Szlabanów”. Pięcioma, a *de facto* sześcioma (jako że istniejąca w strukturze Těšínského divadla Scena Polska pracowała podczas Festiwalu na sukces teatru czeskiego) „Złamanymi Szlabanami” pochwalić się mogą Czesi. W 1993 roku łamie „Szlaban”, „przełamując społeczne i kulturowe uprzedzenia”, *Czarna Julka* Morcinka (SP), w 1997 roku *Její pastorkyňa* (*Jej pasierbica*) G. Preissové (Městské divadlo – Zlín), w roku 1998 *Velkolepý paroháč* (*Rogacz Wspaniały*) F. Crommelyncka (praskie Divadlo v Dlouhé), w 2001 roku *Aria Spinta* międzynarodowego zespołu tańca nowoczesnego Deja Donne, w 2002 – *Racek* (*Mewa*) A. Czechowa (Klicperovo divadlo z Hradce Králové), w 2004 roku *Push up 1 – 3 R.* Schimmelpfenniga (Divadlo na zábradlí). Słowacy otrzymali pięć „Szlabanów”. Pierwszy (1993) dla Antona Anderle i jego teatru marionetek (Tradičné bábkové divadlo – Banská Bystrica) za spektakl *Don Šajn* (*Don Juan*), drugi (1995) dla Divadla Astorka-Korzo '90 i Štúdia „S” za *Cyrana z Bergeracu* (*Cyrano de Bergerac*) E. Rostanda, trzeci (1999) dla Teatro Tatro z Nitry i *Bianki Braselli – ženy se 2mi hlavami* (*Bianki Braselli, kobiety o dwóch głowach*) J. Weissa; zespół z Nitry powtórzył swój sukces w roku 2006, otrzymując „Szlaban” za wspólny słowacko – polski projekt teatralny – *Proroka Ilję* Tadeusza Słobodzianka. Piąty „Szlaban” (2000) zdobyły Krzesła E. Ionesco w wyk. Slovenského národného divadla. Również pięcioma „Złamanymi Szlabanami” uhonorowana została reprezentacja polska. W 1993 roku nagrodzono *Gospodę ku Wiecznemu Pokojowi* Teatru Wiejskiego Węgajty, w 1996 roku *Dr. Faustusa* Ch. Marlowe’a Teatru im. S. I. Witkiewicza w Zakopanem, w 2003 – *Howie i Rookie Lee* Marka O’Rowe warszawskiego Teatru Rozmaitości, w 2005 roku ... *córkę Fizdejki* Teatru im. J. Szaniawskiego w Wałbrzychu, w 2007 roku *Baldandersa* Białostockiego Teatru Lalek. Szlabany „złamali” także Węgrzy – w 2008 roku uczynił to budapeszteński Holyagcirkusz Társulat (Społeczeństwo Cyrku Pęcherzowego) spektaklem *Artystka na szczycie*. Prócz „Złamanych Szlabanów” przyznano liczne wyróżnienia, nagrody specjalne za reżyserię, pomysły scenograficzne, aktorskie kreacje, inscenizację oraz tematykę; także za inicjatywy organizacyjne (np. Těšínského divadlo otrzymało honorowe wyróżnienie za „stworze-

sceny warszawskie, krakowskie, wrocławskie, poznańskie, praskie, ostrawskie, bratysławskie, budapeszteńskie pomieszczone zostają obok scen, przynależnych do miast o znacznie mniejszym potencjale kulturowym, bądź wręcz funkcjonujących na tzw. prowincji teatralnej. W festiwalowy czas na cieszyńskiej granicy „teatry centrum” współlistnieją na równych prawach z „teatrami peryferii” (w tym peryferii wielkich miejskich aglomeracji), teatry instytucjonalne (sceny dramatyczne, lalkowe, muzyczne) z „teatrami prywatnymi”, osobnymi, zespołami alternatywnymi, grupami eksperymentalnymi, czy wręcz amatorskimi. Jest to prawidłowość, której zasadności nikt nie podważa i która stanowi niewątpliwą wyjątkowość Festiwalu oraz w pełni uzasadnia jego aktualną nazwę – „bez granic”.

Prezentacje przedstawień²⁴, przygotowanych przez wymienione teatry, odbywały się i odbywają się zarówno w miejscach teatralnych, jak i poza teatralnych. Praktycznie działaniami scenicznymi, parateatralnymi ogarnięte zostają oba Cieszyny (na czas trwania Festiwalu to jednakże nie dwa, a jedno miasto). Poszczególnymi miejscami gry są bądź były: w Czeskim Cieszynie – Těšínské divadlo, Dom dětí a mládeže /KaSS „Střelnice”, hotel „Piaś”, Klub PZKO, w Cieszynie – Teatr im. A. Mickiewicza, Dom Narodowy, Filia Uniwersytetu Śląskiego, Piwnica Teatralna Stowarzyszenia Cieszyńskiej Młodzieży Twórczej, Cafe Muzeum, dziedziniec i Piwnica Muzeum Śląskiego, Restauracja „Targowa”, Wzgórze Zamkowe. Procesowi teatralizacji poddawane są również Rynki i ulice obu miast, mosty graniczne. Zazwyczaj spektakle czesko – i słowackojęzyczne grane są po czeskiej stronie, polskojęzyczne – po polskiej, węgierskie – przemiennie. Zdarzają się jednakże wyjątki, znamienne raczej dla pierwszej dekady, aniżeli dla drugiej. Przełamywaniu politycznych i estetycznych granic służyć bowiem miała (i ma) prezentacja kilku spektakli polskich w Czeskim Cieszynie oraz czeskich i słowackich w Cieszynie. Tak było np. podczas I Festiwalu, gdy publiczność w Teatrze im. A. Mickiewicza oklaskiwała *Audiencję* w wykonaniu Divadla Slovenského národného povstania z Martina oraz *Rewaloryzację* ostrawskiego Statního divadla, natomiast widzowie zgromadzeni w gmachu Těšínského divadla obejrzeli *Largo desolato* warszawskiego Teatru Powszechnego, zaś obecni w Klubie Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego zobaczyli *Audiencję* krakowskiego Teatru 38. Kazimierz Jaworski nazwał to zdarzenie „swoistym szokiem kulturowym”, ponieważ „dotychczas, idąc do teatru było się albo wyłącznie w gronie widzów polskich albo czeskich, zaś podczas

nie nowej sceny w kotłowni, odważnie podejmującej trudne tematy”). Przyznawana nagroda początkowo tylko honorowa, premiowana jedynie symboliczną ceramiką wypalaną w pracowni Filii Uniwersytetu Śląskiego, od 1995 roku zastąpioną niewielkich rozmiarów drewnianą konstrukcją, przypominająca tyleż graniczny szlaban, co i huśtawkę z placu zabaw (autorem projektu Wiesław Grzegorzek z Krakowa), po kilku latach zyskała wymiar finansowy (środki polskiego Ministerstwa Kultury).

²⁴ Na temat spektakli przywiezionych na Festiwal przez wymienione teatry zob. M. Pindór, *Polsko-czeskie i polsko-słowackie kontakty teatralne. Cieszyn – Český Těšín*, Katowice 2006, s.190 – 240, 264 – 271. Zob. także programy poszczególnych Festiwali: *Festiwal Teatralny „Na Granicy” / Divadelní festival „Na hranici”, Cieszyn – Český Těšín 25–26 V 1990*, red. J. Legoń, J. Mátl i nast.

festiwalu w teatrze czeskokoczeszyńskim i w Teatrze im. A. Mickiewicza w Cieszynie służyło się czesko-polski rozgwar ludzi zaangażowanych tym wydarzeniem kulturalnym. Czeski widz oglądał polskie przedstawienia, polski (z naszego terenu i RP) uczestniczył w przedstawieniach czeskich, czego dotychczas raczej nie praktykowano²⁵. Ogółem w Cieszynie dano 16 spektakli czeskich i słowackich (przy czym aż 14 w latach 90.), w Czeskim natomiast – gdzie sytuacja pod względem językowym jest znacznie bardziej sprzyjająca wymienności – 11. Często prezentowano teatry uliczne (np. Teatr Snów – Gdańsk), sceny lalkowe (np. Divadlo loutek – Ostrava), sceny pantomimiczne (np. Studio Gag Borise Hýbnera – Praha), teatry tańca (np. Teatr Ekspresji – Gdańsk), bezsłownej narracji (np. Teatr 3/4 Zusno) – jako zespoły, poprzez uniwersalność użytych środków, najłatwiej pokonujące granice państw. Często nazwisko autora, funkcjonujące w świadomości zbiorowej, warunkowało obecność danego teatru w drugiej części miasta (np. Dostojewski z *Braćmi Karamazow* z Činoherního studia – Ústí nad Labem, Kafka i jego *Proces* z praskiego Komorního divadla – Divadla Komedie²⁶). Czeskie i słowackie spektakle cieszyły się po polskiej stronie granicy niezbyt dużym powodzeniem (wyjątkiem były przedsięwzięcia uliczne scen lalkowych, gromadzące często zupełnie przypadkową publiczność, w równej mierze dziecięcą, co i dorosłą, sporo osób zgromadziła także sceniczna adaptacja powieści Kafki). Zmienne powodzenie towarzyszyło prezentacjom polskim w Czeskim Cieszynie²⁷.

Coraz większym zainteresowaniem mieszkańców obu miast, zwłaszcza młodzieży, cieszą się różnorodny spektakle prezentowane w ramach, funkcjonującego od XI Festiwalu, jego drugiego nurtu, tzw. *nurtu off* określonego wpierw przez organizatorów mianem Festiwalowego Hyde Parku/Festivalového hydeparku, od 2008 roku – Off Festiwalem Bez Granic/Off festiwalem Bez Hranic. Stanowi on przegląd teatrów nieprofesjonalnych (aczkolwiek zdarzały się również występy profesjonalistów), wzbogacony koncertami zespołów muzycznych i występami grup tanecznych. Miejscem prezentacji *nurtu offowego* jest przede wszystkim przestrzeń Czeskiego Cieszyna, przy czym jest ona zmienna. Np. w roku 2000 była to uruchomiona na czas Festiwalu „Gospoda Festiwalowa”, usytuowana tuż za Mostem Przyjaźni, ostatnie edycje zaś systematycznie odbywają się w ogrodach KaSS „Střelnice”, za Mostem Wolności. Tutaj – w przestrzeni realnie ograniczonej – najpełniej wydaje się realizować przestrzeń wolności, jakiej nośnikiem staje się niczym nieograniczona sztuka teatru. Od 2008 roku spektakle scen pozainstytucjonalnych odbywają się także w prawobrzeżnym Cieszynie. W 2007 roku zainicjowano Międzynarodowy przegląd

²⁵ K. Jaworski, *Na granicy coś drgnęło*, „Głos Ludu” 1990, nr 64.

²⁶ Celem zniwelowania bariery językowej nad sceną wyświetlano polskie tłumaczenia wygłaszanych przez aktorów kwestii.

²⁷ Np. aplauz wzbudzili, poprzez swą inność (biorąc za punkt odniesienia doświadczenia czeskokoczeszyńskiego widza), *Dantoińczy* Teatru Ekspresji.

konkursowy teatrów studenckich i eksperymentalnych z sobie tylko przypisaną przestrzenią – namiotem na Rynku w Czeskim Cieszynie. Zupełnie nowa ta inicjatywa spotkała się z dużym zainteresowaniem grup amatorskich i ma być kontynuowana co dwa lata.

Prawidłowemu odbiorowi obcojęzycznych spektakli służy corocznie polsko-czeskie wydawnictwo festiwalowe, którego redakcję tworzą pospół Polacy i Czesi, każdy wypowiadając się we własnym, równoległym tłumaczonym, języku. Dwujęzyczny charakter ma również wydawany od II Festiwalu biuletyn „Wiadomości na kolanie / Zprawy na koleně” (w nim m.in. recenzje obejrzanych przedstawień, wywiady z organizatorami Festiwalu, twórcami przedstawień – reżyserami i aktorami, krytykami teatralnymi, relacje widzów).

Festiwalowi towarzyszy także refleksja naukowa. Trzy konferencje z udziałem polskich, czeskich i słowackich historyków teatru zorganizowano w Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie (*Problemy współczesnego teatru* 1992; *Teatr bez granic* 1997; *Teatry narodowe – tradycja i współczesność* 2001)²⁸, jedną z udziałem reprezentantów różnych naukowych dyscyplin w cieszyńskim Ratuszu (*Wielokulturowość pogranicza*, 2004)²⁹ trzy seminaria, w których uczestniczyli krytycy teatralni w: KaSS „Střelnice (*Twarda rzeczywistość i miękki teatr w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, 2003) i Domu Narodowym (*Teatr polityka i polityka teatru*, 2006; *Globalna wioska czy wspólne wakacje?* 2007). Nadto podczas Festiwalu odbywają się pospektaklowe dyskusje z udziałem reżyserów spektakli i publiczności, np. w 2005 roku była to dyskusja z Janem Klatą.

Od zarania Festiwal przywołuje także dyscypliny teatrowi pokrewne, obudowując sceniczne prezentacje tzw. imprezami towarzyszącymi, w tym literackimi. Np. w roku 2002 był to wykład prof. dr. hab. Jacka Balucha³⁰ nt. „Czeska literatura współczesna i najnowsza”, w 2008 – Międzynarodowe Spotkanie Pisarzy połączone z sympozjum nt. „Literatury narodowe w zjednoczonej Europie” i odczytami autorskimi w Kawiarni Literackiej TD. Corocznie Festiwalowi towarzyszą wystawy: fotografii, plakatów teatralnych, kostiumów (także w witrynach sklepowych obu miast), projektów scenograficznych, nadto – corocznie koncerty, okazjonalnie – projekcje filmowe.

Co jednakże w świetle niniejszego tomu najistotniejsze – Festiwal Teatralny „Bez Granic” organicznie zespolony jest z działaniami Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej. Niejednokrotnie towarzyszyło mu spotkanie rzeczników poszczególnych Oddziałów, a jego siedemnasta edycja w maju 2006 roku poczytana została za „jedną z najważniejszych imprez w ramach obchodów 25 rocznicy powstania Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej

²⁸ Pokłosiem konferencji są publikacje naukowe.

²⁹ Konferencję dopełniła dyskusja nt. „Bogactwo ubogich krewnych. Z czym kraje Wyszehradu wchodzą do Unii Europejskiej”.

³⁰ Prof. dr. hab. J. Baluch gościł na II Festiwalu jako ambasador RP w Pradze.

w bielsko-cieszyńskim regionie”³¹ (w dniu inauguracji Festiwalu w KaSS „Střelnice” odbyło się spotkanie działaczy SPCzS nt. „Cesta ke svobodě/ Droga ku wolności”, któremu towarzyszyła okolicznościowa „Nasza wystawa”, dokumentująca pierwsze działania SPCz na Śląsku Cieszyńskim i pierwsze przykłady polsko-czeskiej współpracy kulturalnej z lat 90.³²; wolą organizatorów wystawy było, „aby podkreślała solidarnościowe pragnienia wzajemnego poznania się, zrozumienia się oraz bycia dobrymi sąsiadami, w taki sposób, żebyśmy zawsze mogli mówić o wynikach wspólnej pracy jako o naszym dorobku”³³).

Specyfiką Festiwalu „Bez Granic” są zatem jego niewątpliwe uwarunkowania polityczno – społeczne, co zdecydowanie odróżnia go od innych międzynarodowych festiwali w Polsce, Czechach i w Słowacji. Od samego początku wpisuje się on w uruchamianie europejskich procesów integracyjnych na polsko-czeskim pograniczu, buduje jego podmiotowość, jest nadto nader cennym wkładem tegoż pogranicza w kulturę zjednoczonej Europy wolnych narodów. Uniwersalny język sztuki teatru zdaje się na polsko-czeskim pograniczu w regionie Śląska Cieszyńskiego nie tylko współgrać z doraźnie przyjaznym językiem polityki, ale i ten język, gdy wybrzmiewał on nieprzychylnie lub zgoła wcale, przewycięzać, modyfikować. Był i jest festiwalem bardzo potrzebnym, bo mającym swoją jasno określoną misję, będącą zarazem misją powołującego go stowarzyszenia – budowania ponadnarodowych mostów porozumienia i przyjaźni wbrew historycznym zaszciościom i narodowym stereotypom. Festiwal Teatralny „Bez Granic” integruje, niesie poznanie Drugiego, inspiruje. Buduje przestrzeń wolności mądrze ją zagospodarowując.

Mirośława Pindór

*dr nauk humanistycznych, teatrolog, adiunkt
w Zakładzie Edukacji Kulturalnej Wydziału
Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu
Śląskiego (Katowice– Cieszyn).
Od roku 1990 współorganizator
Międzynarodowego Festiwalu Teatralnego
„Na Granicy”/ Mezinárodního divadelního
festivalu „Na hranici” (od roku 2004
– Festiwalu „Bez Granic”/ Festivalu
„Bez hranic”).*

³¹ Zob. G. Chowanioková, XVII Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Bez Granic” / XVII. Mezinárodní divadelní festival „Bez Hranic”, Cieszyn – Český Těšín 31 V – 3 VI 2006, Český Těšín 2006, s.1.

³² Wśród nich także odbywające się od kwietnia 1999 roku „Kino na granicy– Kino na hranicy. Przegląd filmów czeskich i słowackich– Prehľadka ceskych a slovenskych filmu” (w kwietniu 1999 roku pod nazwą : Przegląd Filmów Czeskich).

³³ Zob. XVII Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Bez Granic” / XVII. Mezinárodní divadelní festival „Bez Hranic”..., s. 39.